

A kisváros és a modern város

Az átalakuló Magyarország Schöpflin Aladár kritikusai észleletének alapján

Schöpflin Aladár az 1900-as évek elején – miután Pozsonyból Pestre költözött, és a királyi magyar tudományegyetem hallgatója lett – figyelmes lett rá, hogy észrevehető, sőt, szembeötlő mértékben jelentkeznek az írók olyan művekkel, amelyekben a változások és a városi lét szerkezete és lelki konfliktusai adják a legfőbb témát, vagy legalábbis a mű háttérét. A társadalom változásaira hangsúlyt fektető irodalomelemző módszert alkalmazva képes volt egyfajta mentalitástörténeti változásvonalat kirajzolni. Ennek a szemléletmódnak a központi írása *A város* című esszé, mely az életben és irodalmi olvasmányokból szerzett tapasztalatsornak egy olyan pontján született, amikor Schöpflin már kész volt az általánosításra. És szimbolikus a jelentősége abban a tekintetben is, hogy ezzel a szociológiai-társadalomtörténeti és lélektani szempontú esszével lépett színpadra a *Nyugatban* is. Ugyanebben az évben jelent meg Porzó, azaz Ágai Adolf könyve a régi városról, felmérve a pillanatot, hogy valami éppen elvész, és helyette új minőség jön létre. „Kezdődik ez az én utazásom fakó szekéren – végződik piros bársony zsöllyékkal bútorozott gyorsvonati szakaszban” – indul a munka (PORZÓ 1908; 7). Ez a könyv az *Utazás Pestről – Budapestre 1843–1907* címet kapta, s a városhoz való familiaritás átalakulásáról, csökkenéséről szól. (A várostörténeti szál többször felcsillan a *Vasárnapi Ujságban* idézett és ismertetett műveknél, ilyen például Tormay Cécile-től *A régi ház* ismertetése vagy Magyar Eleknek a *Pesti históriák* című, a „magyar és lokális Budapest”-et „melankolikus szeretettel” megörökítő könyve.) De vakok lennénk, ha a várostematikára nem tekintenénk visszább is egy képzelt időgyenes mentén. 1873-ban, a Deutsch-nyomdában korrektorként dolgozó Kiss József jelentetett meg – Szentesi Rudolf

álnéven! – folytatásos ponyvaregényt *Budapesti rejtelmek* címmel. Mai szóhasználatlaltal élve inkább kalandregénynek nevezhetjük vállalkozását, s túl az izgalmas, fordulatos történeten, pontos szociológiai látletnek is. A vidékről Pestre érkezett, fogékony és érzékeny költő szemtanúja és részese a polgárosodó főváros változó-alakuló-fejlődő mozgásának. Minden társadalmi réteg érintett ebben az átalakulásban, szükségképpen valamennyit felvonultatja az író: elszegényedő főurak, ex-arisztokraták, jellemtelen dzsentrik, a szerencsét próbáló parasztlány és a zsidó bábaasszony. Grófok és munkások, parasztok és polgárok, tisztviselők és csavargók színes kavalkádja varázsolja elevené a hajdanvolt fővárost, romlott értelmiségiek, mindenre elszánt bűnözők, prostituáltak, gazdagodó polgárok, pénzhamisítók, leánykereskedők, katonatisztek, egyetemisták, csábítók, koldusok, polgárlányok stb., nyüzsgő élet és tragédiák, lecsúszások és gátlástalan felemelkedések, álságok és megbocsíthatatlan naivitások – egy világ, amely már nem teszi lehetővé, sőt nem bocsátja meg a tisztességes, csendes, nyugodt életformát. A mi szempontunkból a lényeg: felmutatja azt az erős szívóhatást, amit egy, a nagyvárosiasodás útjára lépő, formálódó város képvisel. Ne felejtjük el, a mai értelemben létező főváros mindössze egy esztendeje, 1873-ban jött létre.

Schöpfung egyetemi városa és életének mindvégig színtere, a Pózonynál tízszer nagyobb Budapest maga is új volt. Elég, ha megnézünk néhány egykorú vagy alig korábbi képet (metszetet, térképet) a városról.¹ Határai a mainál jóval kisebb lakott területet rajzolnak ki. Az 1800-as évek elején Buda, Óbuda és Pest együtt 54 000 főt számlált. A 19. század közepén készült metszetek még a Duna partján fürdőző, annak vizéből ivó állatokat mutatnak. Az 1873-as városegysítés után kezdtek kikövezni a rakpartokat. 1890-ben már 492000 lakója volt Budapestnek, azaz igencsak rövid idő alatt tízszeresére nőtt a város népessége. Egy másik statisztika szerint 1900-ban Budapesten 733 000-en laktak, Budapest ezzel a nyolcadik legnagyobb város Európában (LUKACS 1991; 82–83). Nagyobb, mint az utóbb metropolisszá növe Madrid, Hamburg, Nápoly, Brüsszel, Lisszabon és Amszterdam. A baj az volt és maradt a magyar főváros méretével, hogy hat-hétszer nagyobb, mint a sorrendben következő máso-

¹ A *Vasárnapi Ujság* is gyakran foglalkozott a városkép változásával, az illusztrációk forrása a Fővárosi Múzeum képanyaga volt. Lásd még MATTYASOVSKY 1987; GÁL 1981; PATAKY 1951; Sz. n. 1976.

dik legnagyobb magyar város, Szeged. Magyarország – mindmáig – vízfejű ország, szemben a fejedelemségekből, tartományokból összenőtt országokkal, amelyek arányos városhálózattal rendelkeznek. 1906-ban egy évben összesen 160 milliós példányszámban jelentek meg sajtótermékek Budapesten, a napilapok terjedelme meghaladta a napi kétszáz, a hétvégi négyszáz oldalt, azaz egy ember számára áttekinthetetlené vált a teljesség. A lélekszámra és a sajtóra vonatkozó statisztikák, bármennyire különböznek is egymástól, a nagyságrendi, azaz legkevesebb tízszeres különbséget nem cáfolják (BUZINKAY 1999). Ekkoriban, az 1900-as évek elején tört elő új erővel a Fővárosi Múzeum létrehozásának gondolata. A *Vasárnapi Ujság* 52. évfolyama, az 1905-ös esztendő első száma a címlapon hozza – és éppen Schöpflintől – a beszámolót, hogyan fog tovább fejlődni a Stefánia úton (a ma az Olaf Palme sétányon még mindig álló, újjáépítést elszenvadó) pavilon, amely 1885-ben a Múcsarnok nevet kapta, s amely az ezredévi kiállításon is szerepet kapott, a fővárosra vonatkozó anyagok gyűjtőhelye volt. A város reflektált önmaga létezésére, elkezdte a forrás- és adatgyűjtést önmagáról. Az utolsó mondat nagyon jellemző Schöpflinre: „Hogy a mai nagyon különböző elemekből összekerült, különböző vidékekről származó fővárosi lakosság igazi fővárosi polgársággá fejlődjék, ebben a munkában meglesz a maga része a Fővárosi Múzeumnak is” (SCHÖPFLIN 1905; 2).

A város című Schöpflin-esszé néhány lényeges tételét – igen hevenyészve – foglalom most össze (SCHÖPFLIN 1908a; 353–361). Az első észrevétele, hogy a kultúrélet első eleme az önmagában való meghasonlás, az ember egyszerre tudja szeretni és gyűlölni a helyet, ahol van, az életet, amit él. A város a fejlődés kérlelhetetlen rendje. „[M]ire elértük a XIX. század fordulóját, már a városok adták meg a Nyugat nagy nemzeteinek jellegét.” A város a nemzeti haladás, a nemzeti nagyság gyűjtőlencséje. „A magyarnak nem volt városa”, az „egy Debrecenben alakult csak ki valamelyes városi élet”. Az idegen „test” igen hamar felszívódott a nemzettestben – utal Schöpflin arra, hogy a városban a német polgárság két nemzedéken belül magyar lett. (A zsidóság asszimilációja semmilyen formában nem említetik meg a szövegben.) Megállapítja Schöpflin, hogy a magyarság mind nagyobb tömegei vonultak be a városba. „Az egykori falusi nemesnek a fia, akinek a gazdasága elpusztult, a városban él lateiner életet, a falusi magyar csizmadia utódja a városban finom cipőt varr, s a parasztapák ivadéka gyári gép mellett dolgozik, lokomotívot vagy villamos kocsit

vezet, leveleket kézbesít. [...] Ma még érezzük a falusi eredet bélyegét önmagunkon, faluról jötteken.” Az átmenet egyben generációs ellentét is, a falusi étellel való közösséget kéri számon az apák fiaikon, s megállapítja Schöpflin, hogy minden nevelés alapján véve nem más, mint az apák saját gondolkodásmódjának, ízlésének átplántálása az ifjakba. Idegen marad számára, ha „a fia a maga új eszméihez új formákat, új nyelvet keres”. Két eltérő elvárás mutatkozik a költőkkel szemben is: a költő daloljon falusi életről és, azaz helyesebb vagyilagosan fogalmazni, fejezze-e ki a nagyvárosi élményt. De ha ez utóbbit teszi, úgy elfordul a nemzeti szellemtől. De a nemzeti jelleg változása olyan szubtilis jellegű, hogy szőrszálhasogatás-számba megy beszélni róla, figyelmeztet Schöpflin. Ám ha előjön a hasonlítgatás, az általában a városiak rovására történik. Megingathatatlan alaptézisében: a városban az ember egy más – és pedig magasabb kultúrfokra kerül. Az, hogy ez egy bátor mondat volt, önmagában nem mutatkozik meg, mert nem mutatja meg, milyen kinyilatkoztatásokkal állt szemben. A századelőt nap mint nap foglalkoztatta a „modern” városi élet. 1901-ben Tisza István fiatal reformátusok előtt mondott beszédet, s kiemelte, hogy „[a] régi szervezet szétbomlott... az életviszonyok szédítő gyorsasággal alakulnak át, többet dolgozunk, többet küzdünk, többet élvezünk és többet szenvedünk, mint apáink”.² (Nem volt véletlen, hogy 1911-ben az irodalmi modernség és Ady ellen fellépő Tisza a beszédes Rusticus álnevet választja magának.) Vagy idézhetünk két másik, egymásra reflektáló ellenfelet, a nagy hatású Bartha Miklóst és Réz Mihályt. „...ez a Budapest... nem a magyar nemzet fővárosa, hanem egy nemzetközi Sodoma” – írta Bartha a *Magyarország* vezércikkében 1904-ben (BARTHA 1904; 1). A tőle kevésbé élesen fogalmazó Réz Mihály elhatárolódik Barthának a Pest bojkottjára vonatkozó felhívásától, de egyensúlytalannak látja a főváros ajnározását, mert „e dicsőség még csak félszázados, a nemzet pedig ezeréves... Nem akarom én a nemzetből kizárni fővárosunk idegen eredetű és vallású osztályait, csak konstatalem, hogy ezek kultúrájukban máig idegenek” (RÉZ 1904; 608. Az idézettek körül komolyabb polémia is zajlott, jelzés értékük miatt idéztük csupán).

Amikor Schöpflin ezt a *Nyugat*-ba belépőt biztosító esszéjét írta, napi szinten találkozott a két szemlélet ütközésével a valóságos, topográfiai térben. A *Vasárnapi Ujság* egy patinás klasszicista belváro-

si épületben készül, az Egyetem utcában, ott van Schöpflin valódi munkatere, legendás hosszúkás szobája, átellenben pedig az irodalmi élet egyik központját jelentő nyüzsgő „gyűlde”, azaz újmódi, bár historizáló eklektikával ékített és berendezett kávéház, a Centrál. Két világfelfogás ütközéspontja a valóságban. A köztes pozíciót a konzervativizmus és a modernség között egy ekkori levele is jelzi, amit Juhász Gyulának írt. „A mi szegény lapunkat nagyon sokan félreismerik; igaz, hogy volt idő, amikor a kelleténél jobban belemerült a vaskalaposságba, de ma – meggyőződésem szerint – nagy és szép hivatása van: az átlagos magyar intelligenciát megnyerni a modern kulturális törekvéseknek” (BALOGH 2004; 24). S ugyanekkor, mindössze két hónap múltán írja meg Ady Endrének, milyen légüres térben érzi magát két világ határán: „Nagy disputákat állottam, vén butákkal és ifjú irigyekkel, akik jöttek hozzám Ön mellett foglalt álláspontomon csodálkozásukat kifejezni, az Ön egyénisége és tehetsége által keltett nyugtalanságukat elárulni, Ön ellen áskálódni” (BALOGH 2004; 25).

Schöpflin szépirodalmi munkáiban is megjelenik a kis- és a nagyváros közötti ellentét, s egyértelműen visszahúzó erőt lát például Pozsonyban, abban a városban, ahonnan jött, s amelyet megtett *A pirosruhás nő* helyszínének is. (A regény még a *Vasárnapi Ujság* utolsó éveiben keletkezett, a *Nyugat* közölte folytatásokban 1919-ben.) Pozsony és Budapest között, mint már említettük, tízszeres volt a méretkülönbség, annak minden konzekvenciájával együtt. (A zárt, fullasztó világ legszebb leírását, működését Kosztolányi adja majd meg, elsősorban is a *Pacsirta* félbemaradt egzisztenciáinak sorsában.)

Schöpflin a város, a nagyváros *mellett* tett hitet. És bármennyire szeretnénk elkerülni a megkésettség bizonyos szempontból mindig leegyszerűsítő narratíváját, *tényszerűen* meg kell állapítanunk, hogy amikor Schöpflin a városiasság mellett tesz hitet, Georg Simmel már öt éve, 1903-ban megjelenteti *A nagyváros és a szellemi élet* című tanulmányát. Ez a tereket ugyancsak absztraháló, elméleti írás viszont a *kritikai* attitűdre épít, s ahogyan egyik értelmezője jellemzi, „egy antipátia történeteként” írható le (JAZBINSEK é. n.). „A modern élet legmélyebb problémái az egyénnek abból az igényéből fakadnak, hogy létezése önállóságát és egyediségét megóvja a társadalommal, a történelmi örökséggel, az élet külsődleges kultúrájával és technikájával szemben” – írja Simmel (SIMMEL 1973; 543). A város védekezésre késztet, a létezést a pénz, a pontosság uralják (ez

utóbbi a zsebórák általános elterjedésével jár), egy még külsődlege-
sebb szempont is megjelenik, a távolságok nagysága, és mindennek
az idegi lecsapódása, a szenvtelenség, formális szempontból a tartóz-
kodás. Nem vagyunk persze messze attól, amit Schöpflin mondott,
hogy „a kultúrélet első alapeleme: az önmagában való meghasonlás”
(SCHÖPFLIN 1908).

Akár táblázatba is foglalhatók a Simmel által feltárt ellentétpárok,
a billegő libikóka súlyai, amelyek egyszer az urbánus, másszor a tradi-
cionális életformák felé billentik az egyensúlyt, s egyszer egyik élet-
formának, másszor a másiknak juttatják az elismerést (JAZBINSEK
é. n.). A végső mérleg egy újfajta társadalmi fejlődési fokozat, amelyet
el kell fogadni, de ami ellen védekezni kell. A hagyományos élet-
forma a kis érintkezési körök metaforájával, az urbánus életforma a
hosszú láncok képével írható le. Az eredendő vidéki körülmények
között erős a természettel vívott harc, a városi létet az emberért ví-
vott küzdelem jellemzi. A létrehozott produktumok a hagyományos
közegben a használhatóság szerint méretnek meg, a városban az em-
berek termékekkel, sőt inkább ipari végtermékekkel kerülnek kap-
csolatba. A vidéki létformát a kevés, de ismerős embertől való függés
jellemzi gazdasági értelemben is, a nagyobb lakóközösségi életforma
esetén az emberek sok ismeretlentől függenek, de a semleges viszony
mégis kiszámítható, noha átfordulhat könnyörtelenségbe is, szemben
a vidékiséggel pozitívumával, ami a kiszámítható játékkeretet jelenti, igaz,
akár önkénnyel társulva ott is. A falu vagy bármely annál nagyobb,
de összességében kis közösség elvárja a csoportnormához való igazo-
dást, szemben a várossal, ahol az alkalmazkodás a formális menet-
rendekhez igazodik, s elvárja például a pontosságot, felszabadítja vi-
szont az alkalmazkodást a lényegibb kérdésekben. A vidékiséggel tartós
és gyakori találkozásokat hoz létre a közösségben, amely ennek okán
erős részvétet is ki tud fejezni. Ennek ellentéte a városi rövid és cél-
orientált találkozás, a velejáró rezerváltság és magány kialakulásával.
A szociális kontroll és az individuális szabadság ugyanilyen módon
megfeleltethető a kétféle életformának. A nyugodtabb létezés jelzői a
meghitt otthonosság, az egyenletesség és az állandóság, a városi zak-
latottságnak része a sebesség, az iram, az állandó útonlét. A két ellen-
tétetes életformában a stabil karakterek állnak szemben a szerepjátékok
rugalmas változóival, a provincializmus léte, de legalábbis veszélye,
a sokféle értelmezéssel körülírható kozmopolitizmussal.³

Két olyan íróat talált Schöpflin, akinek műveiben erőteljes, esetenként kizárólagosan hangsúlyosak ennek a változásnak, a hatalmasra növő fővárosnak a nyomai: Kóbor Tamást és Molnár Ferencet. Kettejükét vizsgálat – tudomásunk szerint – még nem rendelte egymás mellé. Kóbor – aki nem melleleg újságíróként kereste kenyerét – hozta be az 1890-es évek magyar prózájába a „nagyvárosi realizmust”, Krúdy egyszerűen „Budapest regényírója”-nak nevezi.⁴ Azt írja Schöpflin 1910-ben, hogy Kóbor Tamás „legnagyobb arányú vállalkozása az a regényciklus, amelyet [...] még jóval ezelőtt kezdett, melyben a mai Budapest kialakulásának rajzát igyekeznek megadni. Az első tagja a ciklusnak, mely a *Budapest* címet viselte [1901], a vidékről a fővárosba költöző szegény hivatalnok-családok züllését írja le komor, megrendítő képben. Most második tagja jelent meg a ciklusnak, a *Hamupipőke őnagysága* című regény, amely városi életünknek egy másik, a felszín alatt küszködve, folyton az anyagi és erkölcsi züllés határait súrolva, élő rétegét rajzolja meg: a Dob utcai apró zsidóságot, a kisiparosokat, kereskedőket, ügynököket, akik bizonytalan sorsban, napról napra, folyton a nyomor rémétől üldözve élnek, folytonos erőfeszítésekkel hasztalanul keresik az utakat, melyek a gettó sötét-ségéből kivezetnék őket a napfényre, a jólétbe, a nyugodt, biztosított életbe” (SCHÖPFLIN 1910; 1082). A *Budapest* a prostitúciót is megelevenítő, összességében azonban „a magyar főváros egyetemes biográfiájának” mondott regény.⁵ Előtte volt még ekkor Kóbor a fővárost és azon belül is a zsidó belvárost tematizáló nagyregényeinek, a saját gyerekkorából merítő *Ki a gettóból* (1911), valamint a *Hamupipőke őnagysága* (1911) című jelentős műveknek. Friss élmény lehetett Schöpflin számára Ady új kötetének, a *Vér és arany*nak a képe, az „embersűrű gigászi vadon”.

A ciklus folytatását köszöntve a *Ki a gettóból* című kötet megjelenésekor – amely az asszimilációt egészen kis látószögből, nemzedéki összeütközésként rajzolja meg – Zola erkölcsi keménységét fedezi fel benne. A *zsidó* kisvilág elevenedik meg Kóbornál, s valahogyan mégsem a zsidóság a történet lényege, hanem a nagy társadalmi forgószél. „Kóbor Tamás nem tartozik a szeretetreméltó, vigasztaló írók közé,

⁴ KRÚDY 1930; 10. Kiss József és Kóbor Tamás sógorok voltak, ez kölcsönhatást jelentett munkásságukban.

⁵ S. Á. 1901; 61–62. 1904-ben az Andrassy út és környékének átépülését is érintő regénye jelent meg, a beszélő című *Aszfalt*.

az életről s az emberekről való felfogásában van valami fanyar ridegség, amely fojtottá teszi a líráját is, és nem engedi az írónak meglátni a dolgok enyhébb, napfényesebb oldalát” – teszi hozzá Schöpflin az írónak az anyagához való viszonya jellemzéséül (SCHÖPFLIN 1911a; 95).

A Kóbornál nemzedéknyivel fiatalabb Molnár Ferenc 1901-ben jelentette meg *Az éhes város* című regényét, melynek a pénzszerzés áll a középpontjában, a pénz a modernizációs terveknek éppúgy eszköze, mint a léhaság kiélésének. A látszólag kisebb igényű ifjúsági regényben, *A Pál utcai fiúkban* (1907) is észreveszi Schöpflin a társadalmi változást, jelezve, hogy a kritikus tisztában van a városi lét veszteségeivel is: „Fiatal íróink között a fővárosi életnek legalaposabb ismerője, Molnár Ferenc ifjúsági regényt írt a pesti diákról, vagyis jobban mondva a pesti fiúról. Mert a fővárosi gyerek nem él tulajdonképpen diák-életet, az iskolával és tanuló társai egyetemével nem lép oly szoros, élete legfőbb vonatkozását szabályozó viszonyba, mint pl. a debreceni vagy pápai kollégiumi diák. [...] De még jobban megkülönbözteti a pesti diákot a vidékitől a szabad természethez való viszonya. A gyermek teste, lelke megkívánja a szabadban való játékot, erős mozgást; a falusi, kisvárosi gyerekek e célra rendelkezésére áll erdő, mező, a pesti gyerekek azonban nem marad egyéb, mint a gránitkockás utca, a Múzeum-kert, legjobb esetben egy nagyobb üres telek: a grund. S akik a vidék szabad, erős levegőjében nőttünk fel, szinte fájó szívvel nézzük, mekkora kincs a pesti gyermeknek egy ilyen komor tűzfalak közé ékelt telek, ahol legalább labdázhatnak egyet. Egy ilyen telek körüli harc a Molnár regényének tárgya. [...] Másik nagy érdekessége a miliő: a nagyvárosi élet, amelyben minden szabad mozgást korlátoznak a házak falai, az utca kövezete, a társadalom és állam berendezkedése, melyben minden darabka gyp mellett ott áll a mogorva őr, de a gyerek akárhogy is, mégis megtalálja a maga érvényesülését. Az az élet, amelyet él, számtalan, minduntalan szögletekbe ütköző, csenevész élet a vidéki gyerekéhez képest, de mégis csak élet. Körülötte minden arra törekszik, hogy elkülönözze a természettől, amely éltető eleme, ő pedig úgy segít magán, hogy végtelen rónává avatja az üres telket, bevehetetlen várrá a farakást, szabad természetté a városi utcát” (SCHÖPFLIN 1907a; 304). Hosszan idéztünk a Molnár-kritikából, mert van még egy érdekessége. Schöpflin Aladár – leveleinek keltezése, a hagyatékban fennmaradt borítékok tanúsítják – ekkor a Rákos (ma Högyes Endre) utca 2. szám

alatt lakott. Nemecekék a regényben szemben, a Rákos utca 3. szám alatt „éltek”. A regény világa Schöpflin Aladár hétköznapjainak tere volt tehát. Ugyanekkor jelent meg – a regény is, az ismertetés is – a *Rabok* című Molnár-kötet. Összefoglalásul Schöpflin azt írja, „[m]ai fiatal íróink közül leginkább Molnár Ferencről lehet várni, hogy meg tudja rajzolni a mai Budapest speciálisan jellemző társadalmát, ezt a mindenféle vidékről, mindenféle fajokból összeelegyedetett zűrzavart, amelynek minden egyes eleme minduntalan egymásba botlik, de már kezd egymáshoz hasonlítani, amely forrva kavarog még, alaktalannul, de a kezdődő leszűrődés mind erősebb jeleivel” (SCHÖPFLIN 1907b; 175). A számos észrevétel mind egy irányba tart: az urbánus világ kialakulása és megragadni tudása felé.

Molnár Ferencnél a főváros azonban nem csak a cselekmény színterét adta. „A pesti köznapi társalgási nyelvet, melyen eddig csak gúnyolódni tudtak a könnyen megbotránkozó nyelvjavítók, nagyon jól tudja felhasználni a jellemzés eszközéül, s ezzel irodalmi jogosultságot ad neki. Általában áll róla az, hogy egész természete sajátlagosan pesti termék, a cinizmusa, gúnya, keserősége, eszessége, érzésének színezete a magyar főváros életében teljesen benne élő, abból sarjadt s abba visszatérő pesti fiatalember lelkéből való. Szándékosan mondunk fiatalembert; ez a típus jóformán csupa fiatal emberből áll, mert csak a legújabb időben alakult ki, a budapesti élet speciális jellegének kialakulásával együtt. Hogy ezt a típust meg tudta szólaltatni, ez a legnevezetesebb újság, melyet Molnár hozott az irodalomnak” – írja Schöpflin 1909-ben a *Ketten beszélgetnek* című krocki-kötetről (SCHÖPFLIN 1909; 1071). A krocki néhány gyors, jellemző vonallal ábrázolt cselekmény. Eredetileg hangutánzó szó volt, a francia *croquer* ige jelentése csikorgat, ropogtat. Az előző századvég új sajtóműfaja, pályafutása alulról indul, s onnan emelkedik az irodalomba. Eddig a szintén francia eredetű genre, azaz a zsáner, a ’jellemző életkép a mindennapokból’ volt divatban. A zsáner élete lényegesen hosszabb, a festészetben közel ötszáz éves, az irodalomban nálunk a 19. század első felében, az irodalmi népiességgel honosodik meg. Molnár kedves műfaja volt a krocki, modalitását tekintve az elrajzolt képekhez, a karikatúrákhoz közelített. Schöpflin írja a következő krocki-kötetről, a *Hétágú sípról*: „Molnár Ferencnek kedves műfaja a szatirikus krocki, amely erősen torzító formában a budapesti élet egy-egy furcsaságát veszi tollhegyre s az olvasó mulatságára veséig ható vágásokat osztogat. Efféle írásainak nagy és hálás olvasóközönsége volt a lapokban,

s bizonyára hasonló vagy még nagyobb sikere lesz annak a könyvnek is, melyben legújabb ilyen humoros torzképeit összegyűjtötte. A legélesebb vágásokat a budapesti társaság egy része kapja, amelyet a Lipótváros neve alatt szoktak összefoglalni, bár vannak telepítvényei más városrészekben is. Molnár ennek a társaságnak a sznobizmusát látja legelső sorban s ezt pécézi ki legélesebben. Ebből a körből való a kötet legterjedelmesebb darabja, a *Disznótor a Lipótvárosban*, amelyen bizonyára sokat fognak országszerte mulatni, mert a helyi színezetten kívül, mint karikatúra is rendkívül ügyes” (SCHÖPFLIN 1911b; 115).

Végül még egy kifejezetten budapesti regényt említ Schöpflin, az *Andort*. A városiasság egyik mellékhatását diagnosztizálja a regényben, lényege „az a neuraszténiás oblomovizmus, amely a regénynek az ágya, általános volt a budapesti jómódú polgári családok házában a háború előtt. Aradi Andor a budapesti közép-polgári Oblomov, egy különleges pszichológiai alakulat, amelyből száz meg száz sorsot lehet megmagyarázni” (SCHÖPFLIN 1918a; 498). Társadalmi-lélektani típus rajzolódik meg Molnárnál, hatszáz oldalon.

Releváns a mi szempontunkból Herczeg Ferenc regénye, az *András és Andor* (1903), mely a nacionalista és antiszemita uszítást idézi fel, a két címszereplő, akiket keresztnevük sorol be, s rögtön jelzi származásukat, ellenséggé válik, játékszerré, de a befejezésében mindkét alak tiszta marad, kilépnek a szított ellentétekből. A századvég tarka Budapestjének értékes és az antiszemita érvrendszeren felülemelkedő liberális szellemű, de mégiscsak *pamfletje ez még, A Héttől* ekkor még döntően nem különböző *Új Időkben* tette közzé Herczeg. „Mint korrajzregény [...] az *Andor és András* Herczeg Ferenc pályájának ritka pillanata. Hűvössége itt nem az úri neofitizmus leleplezése, hanem szemléleti fölény: torz folyamatok átlátása és hamis kérdések elutasítása” – írta róla Bodnár György (BODNÁR 2009; 550–553). Az említett két Schöpflin-kritikában is közös, hogy egyiknek sem kifejezetten tárgya a zsidóság asszimilációs problémája.

Arra kell még felhívni a figyelmet, hogy a városi tematika milyen erővel van jelen abban a két évtizedben, amelyet Schöpflin a *Vasárnapi Ujságnál* tölt, annak megszűnéséig. 1917-ben ismét Molnár kapcsán áll a városiasság pártjára. „Mint igazi fia Budapestnek, nyomatékkal és szeretettel küzd szülővárosa mellett a rosszindulat, a közöny, a szeretetlenség és az értetlenség ellen, amik miatt fővárosunk fejlődése annyira hátramaradást szenved, amit helyesen vezet

vissza arra az alapokra, hogy nálunk a nagyvárosi élet még teljesen új, nyers és tradícióatlan, az emberek túlnyomó részének morális és lelki gyökerei valahol az elhagyott faluban vannak még, s ezért lelkük még nem forrott össze a fővárossal. Molnár világosan látja és energikusan bírálja fővárosi életünk hibáit, de ragaszkodóan szereti magát a várost, amelynek hű és megértő fia” (SCHÖPFLIN 1917; 505). Egyfelől a kritikus megszólalói-értelmezői pozíciója magyarázza, hogy Molnár alanyairól, a helyüket nem találó emberekről mint harmadik személyekről beszél. De megjegyzendő, hogy Schöpflin soha nem sorolta magát, még vallomásaiban sem, ezek közé. Manigárol induló, Pozsonyban nevelkedett urbánus volt, s ez Budapestre érkezése után számára végérvényes tény volt, elfogadva és megértve a meghasonlás tényét – mint a kultúra alapját. Biró Lajos regénye, *A szentlélek lovagja* érinti a városi keveredés legújabb példáit. A regény erényei között hozza szóba Schöpflin az alapos társadalmi átrétegződést és azok következményeit összegzi: „A regény egy darabot mutat abból a társadalmi kavardásból, amely a mai Budapest egyik legfeltűnőbb jellemvonását adja, s amelyben sok érték nyer új értékelést, sok új érték keletkezik és sok szép, de a mai élettel megférti nem tudó erő elpusztul” (SCHÖPFLIN 1914; 339).

A város mint jelenség, az életforma-változás rétegzettsége, az irodalmi művek helyszíne valóban erős nézőpontot, optikát hozott létre Schöpflin gondolkodásában, amit számtalan kritikájában tesz meg társadalomtörténeti értelemben központi témájává. Egész regiszterét állíthatjuk össze korabeli műveknek, melyek az élet helyszíneire is hangszúllyal reflektálva születtek. A falu-város relációját eleveníti meg Gárdonyi Géza Schöpflin nézőpontjából feltétlenül példázatos regénye, *Az öreg tekintetes*. A címszereplő „egy falusi öregúr, aki eladva kis ősi birtokát, Pestre jön lakni orvos vejéhez. Nehezen tud beleszokni a fővárosi életbe, sehogy se bírja levetkezni falusi szokásait, s ezzel sok bosszúságot okoz környezetének. A becsületes, naiv öregnek fővárosi kalandjai, a számára új és idegen környezetbe való kelletlen beilleszkedése jóízű humorral és csendes szatírával van megírva, s egyúttal exponálja a körülötte levő alakokat s jellemüket. [...] A típus, amelyet legújabb regényében tollára vett, annyi sok példányban fordul elő a mai magyar életben, a milió, melybe főalakját behelyezi, oly közvetlen, egyszerű valóságossággal van megrajzolva, s az egészen annyira nem érzik meg a csináltság, az író homlokának verejtékezése – hogy a regény képei a valóság erejével rögzítődnek bele az olvasó

lelkébe” (SCHÖPFLIN 1905a; 727–728). A magyar *kisváros* a témája Herczeg Ferenc *A fehér páva* című regényének. Schöpflin összegzésében ez a jellemzés jár neki: „Középen a falu és a nagyváros között, szenvedve mind a kettőnek bajaiban; mind a kettőnek előnyei nélkül. Közel áll a faluhoz, de ebből a közelségből nem élvez semmit, a falu nem neki szánta termése javát sem emberanyagban, sem gazdasági javakban. A modern közlekedés közel hozta a nagyvároshoz, de ezzel csak csatorna nyílt meg, melyen minden ereje, vére lefolyik a nagyvárosba, s a nagyváros szemetje, romlottsága folyik vissza érte cserébe. Gazdasági tespedés, társadalmi züllés, kulturális elmaradottság köde nehezedik a még kátránszagú friss aszfalt és a pislogó villamos lámpák fölé, s ebben a ködben elcsenevészedik, el is pusztul vagy megszökik mindenki, aki finomabb lélekkel, jobbra hivatott képességekkel jön a világra” (SCHÖPFLIN 1911; 35). Herczeg ennél kisebbre fogja látószögét, őt egy kis karriertörténet foglalkoztatja, „[a] történet abban a pillanatban van megragadva, mikor a kisvárosba bevezetik a Budapesttel közlekedő vasutat, és megindul az a folyamat, amelynek végén a főváros kiszívja a kisváros minden életerejét. Ebben az átalakulásban alakul át a divatárúüzlet-tulajdonos leányának helyzete úgy, hogy kénytelen lesz menyasszonyává lenni egy antipatikus embernek, akit az értékeknek városukban végigmenő átértékelődése felszínre vetett. Az esküvő előestéjén aztán a vasútépítő báróval megszökik Budapestre, kompromittálja magát, fejére vonja a kisváros közmegevetését, de tisztességes marad, és a nőmozgalmak révén, elméssége, jó modora meg a nagy vagyona segítségével még társadalmi pozíciót is teremt magának.”⁶ Herczeg nem a züllésbe, nem a lecsúszásba vezeti alakját, a főváros nála a lehetőségek birodalma.

Ahogy Csathó Kálmán sem, aki a *Te csak pipálj, Ladányi! – Egy úri penzió története* című regényében „[a]z utolsó emberöltő magyar életének egyik legérdekesebb jelenségéből, a vidéki embereknek a fővárosba való özönléséből ragad ki egy epizódot: egy falusi földesúri

⁶ SCHÖPFLIN 1911; 35. A regényről Kaffka Margit is írt kritikát, aki Schöpflinnel szemben élesebben reagál a történetmondásra. „[A]z írótól hiába akarnánk [a belső történésekről] megtudni valamit; vannak dolgok, amik fölött úri tartózkodással, diszkrétén, fölényesen, hidegen és kényelmesen siklik el. [...] Az élet itt számunkra csak eseményekben jelenül meg. Az emberek egyszer csak – »így szólnak« – egymáshoz, s mert előkészület vagy benső oklángolat nélkül az olvasót éppúgy frappírozzák, mint egymást az életben” (KAFFKA 1911; 115–117).

család sorsát, amely a gyomor kultuszán, a folytonos vendégeskedésen, a régimódi, számítás nélküli, nemtörődöm gazdaságon tönkremegy, s a fővárosba kerül, ahol azzal alapít új egzisztenciát, amivel falun tönkre jutott: a háziasszony pompás főztjével és vendéglátó ügyességével. A falusi magyar úriasszony penziót nyit Budapesten és boldogul vele, sőt vagyonosodni is kezd – ugyanazt csinálja itt is, amit odahaza, csak éppen hogy pénzért teszi” (SCHÖPFLIN 1916; 823). Mesteri értése és összefoglalása a mű tárgyának, szókimondó rövidséggel.

Török Gyula nagyarányú, kétkötetes prózájában, *A porban* a fővárosi és a kisvárosi élet inkompatibilitásából indul ki: „A téma is, amelyet megragad, széles társadalmi és pszichológiai perspektívájú. [...] Egy vidéki magyar birtokos nemes család fián mutatja meg, aki-ben a Budapesten töltött ifjúság kifejleszti az apjától öröklött hajlamot a magasabb kulturális levegőjű életre, de egyúttal az akarattalan tépelődésre is, s ezzel a diszpozícióval, hozzá még egy félbemaradt szerelem sóvárgásával is, visszakerül kis vidéki szülővárosa parlagi poros levegőjébe, melytől elidegenedett, amellyel minduntalan ellenségesen ütközik össze, mert ő nem tudja, nem is akarja már megérteni, s őt sem tudják, nem is akarják megérteni, mert másféle, idegen, különködőnek és ellenségesnek tűnik fel. A végén is elpusztul [...] a környezetével folytatott harcban. A magyar oblomovizmus képe ez, azé az akaratbetegsége, amely a háború előtti magyar úri fiatalság egy részén erőt vett, s nem engedte sem azt, hogy a benne rejlő kultúrértékeket kifejlessze és hasznossá tegye, sem azt, hogy folytatni tudja ősei egyszerű, tradicionális életét” (SCHÖPFLIN 1918b; 60–61).

S bár nem elsősorban a városi tematika szálán, hanem az új nemzedék útkeresése kapcsán, de itt említhetjük Benedek Marcell regényét, a korban egyívású, ám a radikalizmus felé tájékozódó fiatalság bemutatását, mely esztétikai értelemben nem kap nagy elismerést, a perspektíva hiányban és a jelenségek valódi súlyának mérés hibái miatt elmarasztaltatik Schöpflin részéről. A *Vulkán* főszereplője egy úri (értsd dzsentri) család fia, aki már pályaválasztásával is ellenszegül a dinasztikus szokásoknak, tanár lesz. Belekerül a századelő progresszív modern művészeti törekvéseinek kapcsolatrendszerébe, s egészen Párizsig menekül, onnan jön vissza. „A motívumok és komplikációk, amelyek ebbe a keretbe bele vannak illesztve, mégis érdekesek, sőt fontosak is, mert olyan kulturális, politikai és társadalmi kezdéseket mutatnak meg, amelyek a fiatal emberek egy szám-

ra nem nagy, s mindenfelől elszigetelt csoportjából indultak ugyan ki, de hatásuk a magyar szellemi életre máris erősen észrevehető s ezen túl is egy sajátos, a speciális magyar viszonyokból fakadt vonását adják a legutolsó másfél évtizedi magyar közélet arculatának; hogy e mozgalmaknak milyen kihatása lesz a jövő alakulására, azt ma még alig lehet kiszámítani. Mint korunk lelkiállapotának egyik dokumentuma, Benedek regénye a maga memoár-szerű voltában bizonyára érdekes marad” (SCHÖPFLIN 1918; 316–317). A kortársak kulcsregényként olvasták.

Az a városi habitus, amit itt Dutka Ákos vagy Csathó Kálmán képvisel, de Török Gyula is, ellentéte akár a Walter Benjamin elemezte Baudelaire „kószálójának” (szívesebben mondanék nézgelődöt) és az antihőssé előléptetett szereplőnek is, aki „a városi aszfalton botanikai gyűjtőútját róva” kankalin, százszorszép helyett „zománcozott cégtáblát” gyűjt (BENJAMIN 1980; 852). Walter Benjaminnak ez a tükre persze már a marxi elidegenedélméletet bíráló akcentusával közelít a párizsi tapasztalathoz és életérzéshez. Ez a kritikai nézőpont visszanyúl Simmel már idézett és ellentétpárba állított 1903-as különbségtételéhez, az ő nézeteit és Benjamin 1938-as példákban gazdagabb esszéjét tulajdonképpen egymásra lehet csúsztatni. Ami utóbb tudatos, az itt, az ekkor keletkezett munkákban egyensúlyozó, hol ide, hol oda hajló elfogadása az iparosodás feltartóztathatatlan, nálunk feltétlenül új(szerű) következményeinek.

Vargha Gyula, Schöpflin elődje a kritikusi poszton, aki időközben a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal palotájában működött már, az egyik karácsonyi melléklet számára küldte, kötetben már megjelent versét újraközlésre. A *Terjedő város* című vers a tudósi és emberi tiszta és teljes ambivalencia kifejeződése: „A nagy palotáért, / Mely dölyfösen itt kél, nem adnám a fészket, / Hol lombfakadáskor / Vadrózsanyiláskor / Egy bohó szerelmes rigó füttyörészett.” Dutka Ákos *A föld meg a város* című kötete is „aládolgozik” Schöpflinnek, akinek addigra már megjelent *A város* című esszéje a *Nyugatban*. Folyamatos igazolását kapja saját tételének. Így ír a szerzőről: „érzi magában a kultúrába belecsöppent turáni fajta lelki kettősségét, amely ennek a fiatal lírának egyik sarkalatos jellemvonása: intellektualitása egész erejével vonzódik a Nyugat kultúrája felé, a soktornyú városokba, az emberi akarat és tudás nagy diadalainak színhelyeire, de a fantáziája, az érzése a föld, a hajdú televény, a Kőrös-parti füzesek felé vonja. Ebből a belső meghasonlásból már

sok szép fakadt s ezek közül nem az utolsók azok, amelyeket Dutka Ákos írt. [...] A pusztta visszahívogatja lelkét, üzenget neki százszor a füzesek lelke: vigyázz, a város lelke megöl! A falusi lány csoda-mesét hall társnőjétől a városról s titkon elszőkik a pusztulásba” (SCHÖPFLIN 1908; 274).

1920-ban gróf Bethlen Margitnak jelenik meg két kisregénye. Egyiknek, *A városnak*, „[m]agva egy falusi úriasszony tragédiája, aki makacsul ragaszkodik a falusi röghöz, és sorban mind elragadja tőle mindazokat, akiket szeret, a gazdagabb, viharosabb és csillogóbb életet ígérgető város”. S mielőtt a következő, írói teljesítményben még csak egy lapon sem említhető példához érünk, meg kell jegyezni, hogy Schöpflin egyáltalán nincs tekintettel a rövidesen miniszterelnökké emelkedő férj, Bethlen István ekkori pozíciójára. A könyv érdekli, ezer (!) karakterben ad róla számot. Azt írja, „a téma jól van megfogva, de kissé hézagosan, sőt homályosan megírva, a szerző formai készsége nem olyan biztos” (SCHÖPFLIN 1920; 132).

De tovább is mehetünk nemcsak időben, de a hetilapon túlra is az ambivalencia szálán: amikor Kosztolányinál az *Édes Annában* a gyilkosság után Annára török az ajtót, s ráordít a hivatalosság, hogy ezért föl fogják akasztani, a lány „szívét, mely megfagyott [...] mégis valami melegség járta át [...], hogy tegezték, hogy ez a paraszt rendőr, aki olyan volt, mint a legények a falujában, tegezte őt, s nem is látta benne a hivatalos személyt [...], az ő vére, aki az ő atyjafia” (KOSZTOLÁNYI 2010; 501). Az emlékezet erősebb a pillanatnyi valóságnál: az idegenben az emlékezet az ismerős meghittséget fedezi fel.

Nem szóltunk most részletesen a kisvárosi tematika legmélyebb és leginkább impresszionáló ábrázolásairól, Kaffka Margit prózájáról és Krúdy poétikus kisvárosi levegőjéről. Ahogyan arról sem, hogy a szegedi Juhász Gyula első kötetéről sem, amelyben ott az ambivalencia, ír „a magyar pusztáról, amelyhez apáitól öröklött vágya vonja vissza, de igazi, közvetlen közösségben már nem tud élni vele, mert nagyon is öntudatosan áll még szépségeivel szemben is, a nagyvárosról, Budapestről, amely fantasztikusan izgatja képzeletét” (SCHÖPFLIN 1907; 826). Célunk az volt, hogy egy gyakorló kritikus szemén át felmutassuk, milyen gazdag a város-kisváros tematikája a korszak irodalmában, s milyen sokféle a városiasodáshoz való viszonyulás.

Irodalom

- BALOGH Tamás (s. a. r.) (2004): *Schöpfung Aladár összegyűjtött levelei*. Panónia könyvek, Pécs
- BARTHA Miklós (1904): *Magyarország*. Szeptember 11., 1.
- BENJAMIN, Walter (1980): A második császárság Párizsa Baudelaire-nél. Ford. Bence György. In *Uő: Angelus Novus. Értekezések, kísérletek és bírálatok*. Magyar Helikon, Budapest
- BODNÁR György (2009): Urak, polgárok, balekok. Herczeg Ferenc: Andor és András. In *Párbeszéd az idővel*. Argumentum, Budapest, 550–553.
- BUZINKAY Géza (1999): A budapesti sajtónegyed kialakulása. *Tanulmányok Budapest múltjából*, 28. sz. [Urbanizáció a dualizmus korában: konferencia Budapest egyesítésének 125. évfordulója tiszteletére a BTM-ben; 1999] 285–294.
- GÁL Éva (szerk.) (1981): *Régi térképek Pest-Budáról és környékéről*. BTM Sokszorosító, Budapest
- JAZBINSEK, Dietmar (é. n.): *Die Großstädte und das Geistesleben von Georg Simmel. Zur Geschichte einer Anthipatie. Schriftenreihe der Forschungsgruppe „Metropolenforschung“ des Forschungsschwerpunkts Technik–Arbeit–Umwelt am Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung*. Berlin [kézirat, a szerző birtokában]
- KAFFKA Margit (1911): Herczeg Ferenc: A fehér páva. *Nyugat*, 1., 115–117.
- KOSZTOLÁNYI Dezső (2010): Édes Anna [1926]. In *Kosztolányi Dezső Összes Művei* [kritikai kiadás]. A kötetet szerkesztette és a jegyzeteket készítette Veres András. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony
- KRÚDY Gyula (1930): Kóbor Tamás Budapest regényírója. *A Reggel*, december 22., 10. Kötetben: *Budapesti Negyed 23.* (1998/tavaszi), 9–11.
- LUKACS, John (1991): *Budapest, 1990. A város és kultúrája*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- MATTYASOVSZKY Péter (összeáll.) (1987): *Pest-budai városképek 1800–1870*. Előszó SEENGER Ervin. Budapest, Kiscelli Múzeum
- PATAKY Dénes (1951): *A magyar rézmetszés története*. [A kötet reprodukcióban közli a következő munkát: L. Beschtein: *Die Donau-Reise und ihre schönsten Ansichten (Hildburghausen 1841)* Készítette: L. Rohbock. Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt. Petrich András és Richter Antal után Artaria kiadása.] Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest
- PORZÓ [ÁGAI Adolf] (1908): *Utazás Pestről Budapestre 1843–1907. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest
- RÉZ Mihály (1904): A bojkottált Pest. *A Hét*, 608.
- S. Á. [Salgó Ernő] (1901): *A Hét*, 61–62.
- SCHÖPFLIN Aladár (1905): A fővárosi múzeum. *Vasárnapi Ujság*, 1., 2.

- SCHÖPFLIN Aladár (1905a): Gárdonyi Géza: Az öreg tekintetes. Budapest, Singer és Wolfner. *Vasárnap Ujság*, 45., 727–728.
- SCHÖPFLIN Aladár (1907): Juhász Gyula versei. Dugonics Nyomda, Szeged, *Vasárnap Ujság*, 41., 826.
- SCHÖPFLIN Aladár (1907a): Molnár Ferenc: A Pál-utcai fiúk. Budapest, Franklin Társulat. *Vasárnap Ujság*, 15., 304.
- SCHÖPFLIN Aladár (1907b): Molnár Ferenc: Rabok. Budapest, Franklin Társulat. *Vasárnap Ujság*, 9., 175.
- SCHÖPFLIN Aladár (1908): A föld meg a város. Dutka Ákos versei. Budapest, Singer és Wolfner. *Vasárnap Ujság*, 14., 274.
- SCHÖPFLIN Aladár (1908a): A város. *Nyugat*, 7., 353–361.
- SCHÖPFLIN Aladár (1909): Molnár Ferenc: Ketten beszélgetnek. Budapest, Franklin Társulat. *Vasárnap Ujság*, 51., 1071.
- SCHÖPFLIN Aladár (1910): Kóbor Tamás: Hamupipóke ónagysága. Budapest, Franklin Társulat. *Vasárnap Ujság*, 52., 1082.
- SCHÖPFLIN Aladár (1911): Herczeg Ferenc: A fehér páva. Kisvárosi történet. Budapest, Singer és Wolfner. *Vasárnap Ujság*, 2., 35.
- SCHÖPFLIN Aladár (1911a): Kóbor Tamás: Ki a gettóból. Budapest, Franklin Társulat. *Vasárnap Ujság*, 5., 95.
- SCHÖPFLIN Aladár (1911b): Molnár Ferenc: Hétágú síp. Budapest, Franklin Társulat. *Vasárnap Ujság*, 6., 115.
- SCHÖPFLIN Aladár (1914): Biró Lajos: A szentlélek lovagja. Budapest, Singer és Wolfner. *Vasárnap Ujság*, 17., 339.
- SCHÖPFLIN Aladár (1916): Csathó Kálmán: Te csak pipálj, Ladányi! Egy úri penzió története. Budapest, Singer és Wolfner. *Vasárnap Ujság*, 52., 823.
- SCHÖPFLIN Aladár (1917): Molnár Ferenc: Az óriás és egyéb elbeszélések; Ismerősök: feljegyzések, krónikák. Budapest, Franklin Társulat. *Vasárnap Ujság*, 31., 505.
- SCHÖPFLIN Aladár (1918): Benedek Marcell: Vulkán. Budapest, Biró Miklós kiadása. *Vasárnap Ujság*, 20., 316–317.
- SCHÖPFLIN Aladár (1918a): Molnár Ferenc: Andor. Budapest, Athenaeum. *Vasárnap Ujság*, 34., 498.
- SCHÖPFLIN Aladár (1918b): Török Gyula: A porban. Budapest, Táltos. *Vasárnap Ujság*, 4., 60–61.
- SCHÖPFLIN Aladár (1920): Bethlen Margit: A város. Budapest, Singer és Wolfner. *Vasárnap Ujság*, 11., 132.
- SIMMEL, Georg (1973): A nagyváros és a szellemi élet. In Uő: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Összeállította és bevezetette Somlai Péter. Gondolat, Budapest
- Sz. n. (1976): *Budapester Bilder. Strassen und Menschen 1700–1945*. Kiállítás a Wiener Belvedereben. Budapest
- VERMES Gábor (2001): *Tisza István*. Millenniumi magyar történelem – életrajzok. Osiris, Budapest